

گاهنگاری مغاره نویافته خلیفه کندی حاتم هشتروند

تیمور اکبری

akbaritaymour@yahoo.com

استادیار گروه باستان شناسی، دانشگاه ازاد اسلامی واحد ورامین - پیشوا، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۵)

چکیده

در اطراف رشته کوههای سهند از جمله در قسمتهایی از شهرستانهای مراغه، آذرشهر و هشتروند غارهایی با معماری خاصی وجود دارند که در حال حاضر به عنوان مسجد، امامزاده و غیره دارای کاربری هستند. یک مورد از این فضاهای مغاره‌ای در روستای خلیفه کندی حاتم، توسط نگارنده شناسایی گردیده که فاقد کاربری است. درون این مغاره تا چند سال پیش با توده‌ای از خاک انباشته، و ورودی آن نیز مسدود شده بود. تعدادی از مغاره‌های موجود در منطقه سهند از جمله: قدمگاه آذرشهر و ورجووی شهرستان مراغه چندین دهه است که معرفی شده‌اند ولی مغاره‌ی موجود در روستای خلیفه کندی شهرستان هشتروند، اولین بار توسط نگارنده و طی سالهای ۱۳۹۲-۱۳۹۴ مورد بررسی قرار گرفته است. در این کار پژوهشی، نگارنده علاوه بر معرفی مغاره جدید، دو مورد از مغاره‌های منطقه را جهت مشخص نمودن کاربری و قدمت مغاره نویافته خلیفه کندی حاتم، با روش تطبیقی مورد مطالعه قرار داده است.

واژگان کلیدی: خلیفه کندی هشتروند، معماری، مغاره، گاهنگاری، مطالعه تطبیقی.

مقدمه

مطالعات مقدماتی از مغاره‌ی موجود در قسمت فوقانی روستای قدمگاه آذرشهر توسط پرویز ورجاوند در چندین دهه ی پیش انجام گرفته است. ایشان از این بنا، نقشه، پلان و تصاویری تهیه کرده و اطلاعات محدودی نیز از گورستان اطراف این بنا با سنگهای حجاری شده در آن را ارائه نموده است. مغاره موجود در روستای ورجووی مراغه که در حال حاضر به عنوان امامزاده مورد استفاده است توسط محققان به صورت محدود معرفی گردیده است. در کنار این بنای مغاره‌ای گورستان اسلامی با سنگ قبرهای حجاری شده قرار گرفته است. یک بنای غار مانند دیگری که اولین بار در این کار پژوهشی معرفی می گردد مغاره ی موجود در منطقه "بازار یولی" واقع در روستای خلیفه کندی حاتم شهرستان هشترود است. این مغاره در جنوب شرقی سهند و در مقابل روستای خلیفه کندی خاتم قرار دارد. در کنار این مغاره سنگهای حجاری شده متعددی با نقوش و کتیبه‌های متعدد به دست آمده است. در این کار پژوهشی هر سه مغاره به صورت مقایسه ای مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته تا با این روش، کاربری و زمان ساخت نمونه نویافته مشخص شود. نگارنده این سه بنا را با روشهای کتابخانه ای و میدانی مورد مطالعه قرار داده است. لازم به توضیح است علاوه بر مطالعات تطبیقی در این مغاره های سه گانه،

مغاره های موجود در روستای خلیفه کندی برای اولین بار در این کار پژوهشی معرفی می شود.

موقعیت جغرافیایی رشته کوه های سهند

رشته کوه‌های سهند در جنوب تبریز، غرب بستان‌آباد، شمال مراغه و هشترود و شرق آذرشهر و اسکو در مرکز منطقه آذربایجان قرار دارد. این رشته‌کوهها دارای ۱۷ قله با ارتفاع بیش از ۳۰۰۰ متر است که بلندترین آنها قله کمال^۱ با ارتفاع ۳۷۰۷ متر است و مرتفع ترین نقطه استان آذربایجان شرقی محسوب می‌شود که در محدوده‌ی شهرستان مراغه قرار گرفته است. بناهای مغاره‌ای ورجووی در جنوب غربی، بادامپار در غرب و مغاره های خلیفه کندی حاتم در جنوب شرقی این رشته کوه قرار گرفته‌اند (شکل ۱).

موقعیت جغرافیایی خلیفه کندی

روستای خلیفه کندی حاتم در شمال غربی ایران و شهرستان هشترود و جنوب شرقی رشته کوههای سهند واقع است. این روستا در حدود ۱۶ کیلومتری رشته کوههای سهند، ۴۷ کیلومتری مراغه، ۴۰ کیلومتری بستان آباد و ۸۲ کیلومتری شهر تبریز قرار دارد. منطقه ی خلیفه‌کندی با مسافت حدود ۱۶۰۰۰ مترمربع از شمال و شمال غرب با روستای ملاقاسم، قراین، منصورآباد، اشاقی سیر و از شرق با روستاهای صید بیگ و بیگ بلاغی از غرب با روستاهای یساوول، جیراندرق، وره گول و آق دره و در جنوب با

۱- قوچ‌گلی داغی

ارتفاع حدود ۱۸۰۰ متر از سطح دریاهاى آزاد می رسد. در قسمتهای بالای این زمینها بیشتر مراتع قرار داشته و در قسمت پایین تر کارهای کشاورزی آبی انجام می گیرد. عمده آثار باستانی و مغاره ها در این روستا در همین مناطق شیب دار شناسایی گردیدند.

مسیر های دسترسی به منطقه

برای رسیدن به این روستا دو مسیر بیشتر از همه مورد استفاده قرار می گیرد. یکی از مهمترین و سهل ترین جاده ها برای رسیدن به این روستا از طریق اتوبان تبریز- زنجان و روستای بیگ بلاغی است که حدود ۷ کیلومتر طول دارد و ۲۰ درصد این جاده آسفالت بوده و بقیه به صورت شن ریزی و خاکی رها شده است. برای ورود به این روستا از مسیر تهران به تبریز، باید بعد از عبور از مقابل روستای بیگ بلاغی و استفاده از زیر گذر مخصوص خروجی این روستا استفاده نموده و از سمت راست اتوبان به سمت چپ آن تغییر مسیر داده و بعد از طی ۲ کیلومتر به ورودی جاده منتهی به روستای بیگ بلاغی می رسید و بعد از گذشتن از این روستا و طی مسافتی حدود ۶ کیلومتر به روستای خلیفه کندی دسترسی پیدا می کنید.

ککلی^۲ همسایه است. این منطقه بین سالهای ۹۲-۹۴ با حمایت مالی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ورامین پیشوا توسط نگارنده مورد بررسی قرار گرفته است و در نتیجه این بررسی ها تعداد زیادی تپه های باستانی و از جمله مغاره مورد بحث، شناسایی شده است (شکل ۲). روستای خلیفه کندی در موقعیت ۵۸° ۴۶' شرقی و ۳۴° ۳۴' شمالی قرار دارد و بلندترین نقطه این روستا قله ی کوه "اوغ داغی" با ارتفاع ۲۲۵۰ متر و پست ترین قسمت آن کف رودخانه خلیفه کندی در پایین روستا با ارتفاع ۱۷۵۳ متر از سطح دریا است. زمینهای این روستا را می توان به سه قسمت متفاوت تقسیم نمود. این قسمتها شامل کوهها و زمینهای بلند و مرتفع که معروفترین آنها کوه اوغ داغی و بالا داغ بوده که در شمال و شمال شرق روستا واقع هستند. زمینهای دیگری در این روستا مشاهده می شوند که به زمینهای هموار و مرتفع معروف هستند و بیشتر آنها در دامنه ارتفاعات قرار دارند و مناسب برای کشت و زرع دیم هستند که ارتفاع این مناطق بین ۱۸۰۰ تا ۱۹۰۰ متر هستند. سومین قسمت از زمینهای این روستا را سرزمینهای شیب دار طرفین رودخانه تشکیل می دهند که ارتفاع آنها از حدود ۱۷۰۰ متر شروع گردیده تا به

مغاره ی بزرگ

مغاره های زیادی در جنوب و غرب روستای خلیفه کندی طی بررسی های انجام شده توسط نگارنده در طی سالهای ۹۴-۱۳۹۲ شمسی شناسایی گردیدند که اغلب آنها با خاک پر شده و فقط دهانه ورودی آنها قابل رویت هستند. در میان این مغاره های متعدد، فقط مغاره معروف به مغاره بزرگ یا "بازار یولی"^۳ در این کار پژوهشی مورد توجه و بررسی قرار گرفته است.

قسمتی از خاک درون این مغاره در اثر خاک برداری غیرقانونی در طی سالهای بررسی خالی گردیده و زمینه را برای مطالعات فراهم کرده بود. یکی از امتیازهای این فضای معماری صخره ای وجود تکه سفالهای فراوان و نیز سنگهای حجاری شده در اطراف و درون آن است که این شرایط زمینه را برای انتخاب این نمونه برای بررسی و مطالعات تطبیقی با سایر بناهای مشابه را فراهم نموده است. مغاره ی بزرگ خلیفه کندی حاتم معروف به مغاره ی "بازار یولی" در ارتفاع ۱۷۸۲ متر بالاتر از سطح دریا در طول و عرض جغرافیایی ۹۷۳ ۳۴ ۳۷ درجه شمالی و ۴۶ ۷۱۳ ۴۶ درجه شرقی قرار دارد. این منطقه در غرب روستا یعنی در مقابل روستا امروزی در کنار جاده هفته بازار قرار دارد و یکی از مهمترین راههای ارتباطی در حال حاضر این روستا با مناطق همجوار به شمار می آید. این گذرگاه در کنار دره نسبتاً عمیق با شیب تند به زمینهای کشاورزی هموار و مرتفع روستا منتهی می گردد. در کناره

شرقی گذرگاه بازار در جانب یک دره، مغاره ای در اثر انجام کارهای نهرکشی توسط کشاورزان از زیر خاک بیرون آمده است (شکل ۳).

سنگهای منقوش در اطراف مغاره بازار یولی

در اطراف این مغاره، سنگهای حجاری شده زیادی با نقوش های مختلف نمادین و کتیبه ای به دست آمده است که متأسفانه بیشتر این آثار سنگی قبل از مطالعات نگارنده شکسته و یا آسیب دیده اند که کار بررسی و مطالعه ی نقوش آنها را مشکل تر می نماید.

برخی از افراد سودجو با تصور اینکه در درون سنگهای تراشیده و حجاری شده اشیا و چیزهای گرانبهائی نهفته است اقدام به شکستن این آثار سنگی نموده اند.

در یک مورد از سنگهای حجاری شده تلفیقی از نقوش هندسی یعنی مثلث های روبه پایین و بالا به همراه خط ثلث در مرکز نقش مشاهده می گردد (شکل ۴). نوشته ها با خط و زبان عربی بوده و خواندن آن به علت شکستن و آسیب دیدن آن به آسانی ممکن نیست. سنگ حجاری شده دیگری از کنار مغاره مورد بحث کشف گردیده که نقش روی آن را خنجری تشکیل می داده که به علت شکستن این سنگ حجاری شده و تقسیم آن به چند قسمت فقط دسته خنجر از تمام نقوش این وسیله جنگی قابل رویت است (شکل ۵). وجود تصویر ادوات جنگی بر روی این سنگهای حجاری

^۳- Bazar yoli جاده منتهی به بازار هفتگی

بررسی سال ۱۳۹۲ از روستای خلیفه کندی به خصوص اطراف جاده منتهی به هفته بازار و دره کم عمق نزدیک آن به دلیل عدم وجود بودجه کافی و زمان مناسب تکمیل نگردید و در نتیجه ادامه بررسی در دره و مغاره های کنار جاده مذکور در چهاردهم خرداد سال ۱۳۹۴ دوباره شروع گردید . با توجه به حفریات قاچاق جهت به دست آوردن گنج ، آثار سنگی زیادی از داخل مغاره بزرگ و اطراف آن بیرون آمده و قابل رویت بودند و همین مسئله شرایط خوبی را برای مطالعه این آثار سنگی قبل از شکستن آنها توسط افراد سودجو برای نگارنده به وجود آورد . دهانه ی ورودی مغاره ی بزرگ اطراف گذرگاه بازار در مرحله اول بررسی پر شده بود که بررسی درون آن را غیر ممکن می کرد . در نتیجه بررسی درون این فضای معماری و تهیه پلان و تصویر از آن در دور دوم بررسی در سال ۱۳۹۴ انجام گرفت . خاک درون این غار در این زمان تا حدودی توسط قاچاقچیان خالی گردیده بود و امکان دسترسی به درون آن و تهیه نقش، پلان و دریافت سایر اطلاعات را فراهم کرده بود و آثاری از حفریات قاچاقچیان به صورت گودالهایی در درون آن مشاهده می شد (شکل های ۷ و ۸).

شده بیانگر این مسئله است که این نوع سنگها برای پوشش روی قبور سربازان جان باخته در راه وطن مورد استفاده قرار می گرفته است. نقوش حجاری شده بر روی این سنگها با نقش سنگ قبرهای حجاری شده در قبرستان اطراف معبد بادامیار آذرشهر قابل مقایسه هستند. یک نمونه از سنگهای حجاری شده با نقش خورشید ۱۲ پر از محل مغاره بزرگ جابجا شده و در حال حاضر در مقابل خانه یکی از روستائیان قرار دارد. افراد سود جو با ریختن موادی بر روی نقش خورشید باعث سیاه شدن قسمتی از نقوش حجاری شده گردیده اند. در یکی از سطوح چهارگانه سنگ مذکور نقش محراب به چشم می خورد . محراب در داخل قاب مستطیلی و با قوس جناغی به تصویر در آمده است. سطح دیگر این سنگ مکعب مستطیل دارای نقش کتیبه به همراه نقش هندسی بوده که متاسفانه تا حدود زیادی آسیب دیده است. طرحهای زنجیره یی و آجری از نقش های دیگر سنگهای چهار وجهی حجاری شده به شمار می آیند که در کنار مغاره به دست آمده اند . نقوش مذکور فقط دربرگیرنده تصاویر یک وجه این سنگهای تراش خورده هستند و وجه های دیگر این سنگها در اثر گذشت زمان و نیز صدمات انسانی از بین رفته اند. در یکی از سطوح این سنگ متنی با کتیبه کوفی به چشم می خورد (شکل ۶) .

گرچه در بررسی های پاییز ۱۳۹۲ ورود با درون غار مورد بحث ممکن نبود ولی سنگهای حجاری و منقوش زیادی در اطراف آن مشاهده و مورد مطالعه قرار گرفت. در بررسی سال ۹۴ با توجه به کاوشهای غیر قانونی امکان ورود به داخل غار و محاسبه تقریبی طول، عرض و ارتفاع آن ممکن گردید و همچنین چند مورد از سنگهای زیبا و منقوش حجاری شده در اطراف آن مورد مطالعه قرار گرفت. ساختار غار مذکور مصنوعی بوده و خاک کف آن از ماسه و شن است و بدنه و دیواره های این مغاره از خاک قرمز، خاکستری و نیز آهک تشکیل شده است (شکل ۹).

طول مغاره بزرگ یا شماره یک حدود ۳۰ متر و عرض آن از ۳ متر تا ۵ متر متغیر است و اندازه گیری ارتفاع آن به دلیل انباشته شدن قسمتی از آن با خاک به درستی ممکن نیست ولی ارتفاع آن نیز با محاسبه احتمالی ۱ متر تا ۳ متر متغیر بوده است. در سمت چپ بعد از ورود به داخل غار که به صورت نشسته باید انجام می گرفت یک فضای کوچک فرعی نیز به چشم می خورد.

در دهانه مغاره یک عدد سنگ حجاری شده با نقش محراب مشاهده گردید (شکل ۱۰). در حدود ۴ متر پایین تر از دهانه غار یک عدد سنگ چهاروجهی توسط نگارنده مورد بررسی قرار گرفت. عرض این سنگ یعنی هر یک از وجوه آن ۲۰ تا ۳۰ سانتیمتر متغیر و طول آن ۱۲۰ سانتیمتر بود. در یکی از وجوه این سنگ نقش محراب در

وسط و تصویر دو عدد خورشید کنده کاری و حکاکی گردیده است. وجود نقش محراب بیانگر نقش مذهبی این اثر و وجود خورشید بیانگر نقش ملی و تاریخی آن می تواند در نظر گرفته شود و انتساب آن به یک سرباز شهید در راه وطن را می توان مطرح کرد. در وجه دیگری از این سنگ چهار وجهی قسمتی از یک جمله عربی به صورت "الملك الله الواحد القهار" به چشم می خورد. سنگ حجاری شده مکعب مستطیلی شکل دیگری که قسمتی از آن شکسته شده است در اطراف مغاره بزرگ دیده می شود تصویر خورشید و دو مثلث، تصاویر اضلاع آن را تشکیل می دهند (شکل ۱۱).

معماری و بافت مغاره های اطراف سهند

هر سه بنای مغاره ای در اطراف سهند به شکل مصنوعی و با دخالت انسان در دل صخره ایجاد گردیده اند. در اطراف هر یک از این بناها منابع آبی به شکل رودخانه و نهر جریان دارد. در کنار هر سه بنای مورد مطالعه گورستانهایی قرار دارند که مملو از سنگ قبرهای حجاری شده با نقوش و نمادهای مختلف ملی و مذهبی هستند.

علاوه بر شباهتهای موجود در ترکیب فضایی بناها و شباهت اشاره شده در فوق، تفاوتیهای نیز در شکل و پلان این آثار معماری مشاهده می گردد. معبد قدمگاه در روستای بادامیار^۴ آذرشهر دارای یک تالار ورودی مستطیلی و سالن و فضای مرکزی مدور با سقف گنبدی شکل است (شکل ۱۲)

^۴ - معبد قدمگاه در ۱۲ کیلومتری جنوب شرقی آذرشهر و در روستای بادامیار قرار دارد.

و ۱۳). معبد ورجووی^۵ مراغه دارای یک تالار مرکزی تقریباً مستطیلی شکل بوده و در جهت های مختلف این تالار مرکزی، مغاره ها و اتاقهای فرعی با شکل نامنظم نیز ایجاد گردیده است (شکل ۱۵ و ۱۴). گرچه درون مغاره نویافته خلیفه کندی هشتروود از خاک انباشته به شکل کامل خالی نشده است ولی مطالعات اولیه انجام شده توسط نگارنده و تهیه پلان از این بنا بیانگر شباهت نسبی این مغاره با بنای صخره ای ورجوی است (رجوع به شکل ۹). مغاره خلیفه کندی حاتم یک تالار تقریباً مستطیلی شکل در مرکز و یک اتاق یا زاویه فرعی در اطراف دارد.

تحلیل داده‌ها

ایجاد فضاهای مغاره‌ای در مناطق اطراف رشته کوههای سه‌هند سابقه دارد و نمونه های از این مکانها که شباهت نزدیکی با معابد مهری در اروپا دارند در روستای قدمگاه آذرشهر، روستای ورجووی شهر مراغه و روستای خلیفه کندی حاتم هشتروود در بخشهای قبلی معرفی گردیدند.

گرچه تعداد زیادی از این نوع بناها در اطراف سه‌هند و سایر مناطق شمال غرب ایران وجود دارد ولی تا زمان حاضر تعداد کمی از این بناها مورد بررسی قرار گرفته‌اند. احتمالاً تعداد زیادی از این نوع بناهای مغاره‌ای در دوره اسلامی به علت عدم کاربرد، متروکه شدند و تعدادی نیز با به دست آوردن کاربری جدید، به عنوان مسجد، امامزاده و

غیره به حیاط خود ادامه دادند. لازم به توضیح است از این بناهای مغاره به تعداد زیاد در روستای خلیفه کندی وجود دارد که در این کار پژوهش فقط به یک مورد مهم و قابل دسترس پرداخته شده است. با توجه به مقدس بودن این بناها در دوران قبل از اسلام، این شرایط تقدس به شیوه نوین در دوره اسلامی نیز تداوم می یابد و با گذشت زمان نیز با توجه به اهمیت مذهبی این مکانها گورستانهای خاصی با سنگهای حجاری و نقوشها و کتیبه های نمادین ملی، اسلامی در اطراف آنها شکل می گیرد. قدمت این مکانها با توجه به ساختار آنها احتمالاً به زمان پارت و ساسانی می رسد که آیین مهری یا میترائیسم به اوج گسترش خود رسیده بود و معابد این آیین به شکل مغاره در قسمت‌های مختلف جهان ساخته می شدند. البته انتساب مغاره های روستای خلیفه کندی به معابد مهری تا حفاری کامل داخل غار و خالی نمودن آن از انباشت خاکی به آسانی ممکن نیست ولی وجود قبرستان اسلامی و سنگهای حجاری شده و منقوش با علائم مذهبی و ملی ما را وادار به تفکر در رابطه با اهمیت مذهبی این مکانها در دوران قبل از اسلام می نماید. در رابطه با تاریخ سنگهای حجاری شده با تصاویری از نمادهای مختلف، می توان گفت که استفاده از این سنگها با نمادهایی منقوش مانند: خورشید، ستاره، محراب، گل‌های چند پر، آیات قرآنی و ادوات جنگی از دوره ایلخانیان در کنار مکانهای مغاره ای که در حال حاضر بدون توجه

^۵ - ورجووی در ۶ کیلومتری جنوب شرق مراغه قرار دارد.

با شکل غیر متعارف آنها، در معماری مذهبی دوره اسلامی به عنوان امامزاده و مسجد مورد استفاده قرار می گیرند، شروع گردیده و در دوره صفویه به اوج خود می رسد و در دوره های بعد به خصوص دوره قاجار ادامه می یابد. نمونه ای از این آثار سنگی منقوش را می توان در گورستان کنار مغاره قدمگاه، داخل معبد ورجووی مراغه و معبد داش کسن روستای ویر^۶ مشاهده نمود (شکل های ۱۶ و ۱۷). لازم به توضیح است در کنار مغاره های روستای خلیفه کندی تا به امروز گورستان دوره اسلامی شناسایی نگردیده و این امر نیاز به گمانه زنی و مطالعات بیشتر باستان شناختی است. گرچه کشف این سنگ قبرها با نمادهای مذهبی و ملی در مکان مذکور بیانگر وجود چنین قبرستانی در اطراف این اثر صخره ای است.

نتیجه گیری

با توجه به وجود علائم مذهبی و ملی بر روی سنگهای حجاری شده در اطراف مغاره های مورد مطالعه می توان گفت که این سنگها جهت بزرگداشت مقام شهدا، عرفا، مشایخ، پهلوانان و حاکمان تهیه گردیده و بر سر مزار آنها قرار داده می شدند و یا به عنوان یک اثر یادبودی در کنار یک مکان مذهب نگهداری می گردیدند. وجود حداقل ۱۲ مغاره در زمینهای شیب دار بین گذرگاه بازار و جاده منتهی به روستایی به نام "یساول" بیانگر استفاده از این نوع فضاها در معماری در طول

زمانهای گذشته بوده است. این مغاره ها با کاربری های مانند محل سکونت انسانی، محل نگهداری حیوانات و مکانهایی مذهبی برای عبادت و ذکرگویی در گذشته مورد استفاده قرار می گرفتند. لازم به ذکر است جهت شناخت کامل کاربری این مکانها نیاز به کاوش و نیز خالی نمودن درون این فضاها از خاک انباشته شده ضروری و لازم است. در مناطق اطراف رشته کوههای سهند فضاهای مغاره ای زیادی به دست آمده که محققان با توجه به ویژگی های فضاها داخلی و شباهت آنها به شکل کلی معابد مهری شناخته شده در اروپا، آنها را به عنوان معابد مهری معرفی می کنند و عقیده دارند که این فضاها مذهبی در دوره اسلامی نیز تقدس خود را حفظ نموده و با شیوه های فکری جدید مورد توجه قرار می گیرند و این روند در دوره ایلخانی با توجه به آزادی عمل بیشتر در انتخاب اندیشه دینی یا مکتبی، گسترش می یابد، بطوریکه در دوره ایلخانیان، تیموریان، صفویان و بعد از آن در کنار این بناهای مغاره ای بعضی گورستانهای اسلامی شکل می گیرند و سنگ قبر شخصیت های ملی و مذهبی در این گورستانها با علائم مانند: نقوش ادوات جنگی، آیات قرآنی، محراب، طرحهای هندسی و غیره مزین می شوند.

- معبد داش کسن دارای حجاری اژدها و محراب در حدود ۵ کیلومتری روستای وی بر سلطانیه زنجان فرار دارد^۶

منابع :

- اکبری، تیمور . بررسی های باستانشناسی روستای خلیفه کندی حاتم هشترود . گزارش طرح پژوهشی دانشگاه ازاد اسلامی واحد ورامین پیشوا . سالهای ۱۳۹۴-۱۳۹۲.
- رییس نیا، رحیم . آذربایجان در سیر تاریخ از آغاز تا اسلام تبریز. نیما، ۱۳۶۸.
- کارنگ ، عبدالعلی ؛ آثار باستانی آذربایجان ، تبریز، انجمن آثار ملی . ۱۳۵۱.
- ورجاوند، پرویز . نیایشگاه مهری یا امامزاده معصوم . سازمان حفاظت آثار باستانی، مجله ی فرهنگ معماری ایران . شماره چهارم ، تابستان ۱۳۵ صص ۲۳-۳۰.
- ورجاوند، پرویز . قدمگاه نشانی از معبد مهری . سازمان حفاظت آثار ملی ، مجله ی فرهنگ معماری ایران . شماره اول ، صص ۱۷-۴.

شکل ۱- موقعیت جغرافیایی مغاره های سه گانه نسبت به رشته کوه سهند

شکل ۲- موقعیت جغرافیایی خلیفه کندی نسبت به شهرهای اطراف و منطقه سهند

۳- موقعیت مکانی مغاره بزرگ یا بازار یولی به روستای خلیفه کندی حاتم

۴- حجاری روی سنگ با نقش هندسی مثلثی و کتیبه

شکل ۵- نقش دسته خنجر بر روی سنگ حجاری شده

شکل ۶- سنگ حجاری شده با نقوش زنجیره ی و خط کوفی

شکل ۷- ورودی مغاره خلیفه کندی و آثار حفاری غیر مجاز

شکل ۸- حفاری غیر مجاز در وسط مغاره ی بزرگ روستای خلیفه کنده

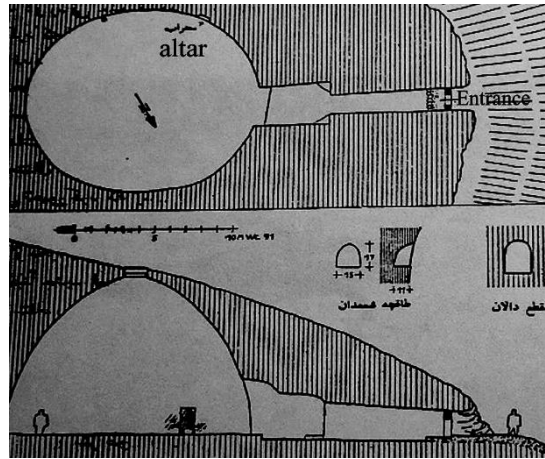
شکل ۹- نقشه شماتیک از درون مغاره ؛ طرح از مهندس بهرام اکبری (سال ۱۳۹۴)

شکل ۱۰- سنگ حجاری شده با نقوش محراب

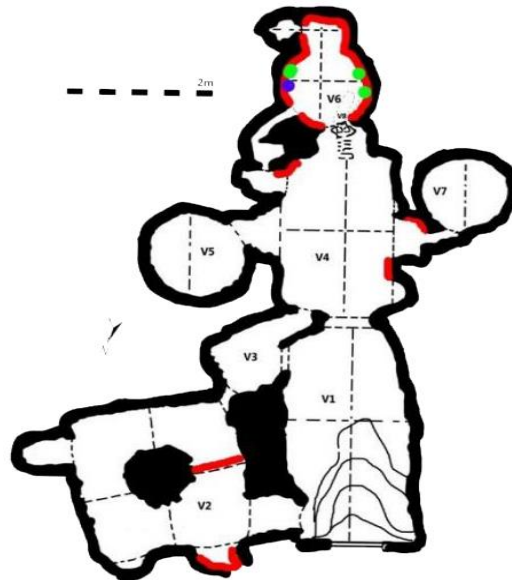
شکل ۱۱- سنگ چهاروجهی حجاری شده با نقوش آیات قرانی، خورشید و محراب یافت شده در کنار مغاره بزرگ خلیفه کنده

شکل ۱۲- طرح و پلان از معبد قدمگاه یا مسجد امروزی روستای قدمگاه / بادامیار شهرستان آذرشهر یا دهخوارقان .

شکل ۱۳- تصویری از نمای ورودی معبد قدمگاه روستای بادامیار

شکل ۱۴- پلان معبد روستای ورجووی در شهرستان مراغه

شکل ۱۵- تصویری از درون معبد ورجووی مراغه

شکل ۱۶- سنگ حجاری شده با نقوش ادوات نظامی

شکل ۱۷- تصویری از حجاری دورن معبد ورجووی با موضوع سوره قرآنی با خط عربی ، در تالار مرکزی مغاره ی ورجووی